РОЗДІЛ ІІ
У горизонті української літератури

Володимир Панченко

МИКОЛА ЗЕРОВ: ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Літературні біографії багатьох українських письменників, чий зоряний час припав на 1920-ті роки, починалися зі спроб віршувати російською мовою. А хіба могло бути інакше, якщо система освіти в Російській імперії передбачала тотальне «обрусєніє»? Могло, але тільки в тому разі, коли йшлося про родини Косачів, Старицьких і Рильських. А Микола Хвильовий із Тростянця, Василь Чумак з Ічні, Євген Маланюк із Новоархангельська, Юрій Яновський із-під Єлисаветграда – всі вони починали писати тією мовою, якої їх навчали в школах і гімназіях.

І все ж настав момент, коли кожен із них зробив свій вибір на користь української культури. До цього їх підштовхувала логіка історичних подій, що завершилися українською революцією 1917–1920 років.

Проте історія формування української ідентичності була в кожного своя. Була вона і в Миколи Зерова...

Мікросередовище: родина

У місті Зіньків, що на Полтавщині, зберігся скромний одноповерховий будинок, у якому колись мешкала родина Зерових. То було «родовое имение» матері поета-неокласика, в якому й минули перші десять років життя Миколи Зерова.

Згідно з родинною хронікою племінниці поета Марини Дмитрівни Зерової, Марія Яківна «походила з роду вільних козаків, які ніколи не були кріпаками. Народилася 4 грудня (за старим

© Володимир Панченко, 2014

стилем) 1866 року в місті Зінькові. У сім'ї крім Марії було ще четверо дітей. І батьки, й діти мали хист до музики, співали, гарно танцювали. У їхньому родовому хуторі Яреськи існував навіть домашній театр. Любов'ю до України та її культури діти Марії Яківни та Костянтина Ираклійовича Зерових значною мірою завдячували саме родині Яреськів (дівоче прізвище матері Миколи Зерова. – *В. П.*). Марія Яківна була освіченою людиною. Знала дуже багато пісень, як старих козацьких, так і весільних, жартівливих. Усі її діти успадкували любов до пісні» [1, с. 15–16].

Дружина Зерова, Софія Федорівна, також відзначала, що український дух у родині Зерових ішов від матері: «Батько Зерова був росіянин, мати – українка. Вона прагнула прищепити дітям любов до української мови, хоча батько, чиновник, цього не підтримував. На мовному ґрунті у них траплялися непорозуміння, про що мені потім розповідала саме мати Миколи Костьовича, коли приїздила гостювати до нас» [1, с. 96].

І перше, й друге свідчення підтверджуються спогадами Петра Горецького, найближчого друга Миколи Зерова: «У сім'ї (Зерових. – *В. П.*) в ужитку була російська мова, але Марія Яківна знала багато українських пісень і, як казав Микола, гарно співала їх. Зі служницею-українкою розмовляла українською мовою.

Костянтин Ираклійович до українства свого старшого сина (а за старшим у цьому йшли й менші) ставився терпимо, але, як признавався Микола, не схвалював фонетичного правопису, вказуючи, між іншим, на незручність... літер "і" та "ї", для яких треба часто відривати руку від письма. Така аргументація проти українського правопису не могла, звичайно, відхилити Миколу від українства» [2, с. 30].

Яреськівські корені, що в'язали родинне гніздо Зерових із традицією лівобережної козацької аристократії, сам Микола Костьович вважав надзвичайно важливим чинником свого дитинства. У листі до Миколи Плевака (1924) він писав: «Національною свідомістю зобов'язаний впливу А. І. Лещенка та дядька свого П. Я. Яреська – в Зінькові до 1905 р., – потім впливали на мене – в Кролевці (де ми жили з 1905 р.) відомий Вам П. Й. Горецький,

у Києві – О. Я. Шульгин (мій товариш по класу). В університеті з 1908 р. по 1913 р. був членом громади – найближчими мені людьми були О. К. Дорошкевич, пізніше Й. Ю. Гермайзе» [3, с. 1045].

Про Андрія Лещенка відомо, що він був «членом української університетської громади» (П. Горецький). Ім'я ж материного брата П. Яреська, згадане у відповідному контексті, свідчить про певну родинну традицію, атмосферу зіньківської домівки Зерових, де не забували про своє українське коріння. В одній зі студентських публікацій М. Зерова названо також ім'я «Ол. Як. Яреська» – «досвідченого, популярного в городі (Зінькові. – *В. П.*) дирижера аматорських концертів», який задавав тон у діяльності місцевого музично-драматичного товариства. Товариство поширювало українську пісенну культуру, популяризувало поезію Тараса Шевченка, – і тим самим, писав М. Зеров, сприяло «великій справі національного освідомлення місцевої публіки» [3, с. 155]. Неважко здогадатися, що «Ол. Як. Яресько» – ще один материн брат, і характеристика його в статті Зерова промовляє сама за себе.

Матір Микола Зеров не назвав, проте ми вже знаємо, що її мовна поведінка була виявом такого собі нехитрого компромісу. До російської мови її схиляла звичка дотримуватися неписаних правил, характерних для «обрусілого» середовища містечкового дворянства (Марія Яківна була «з дрібного землевласницького роду Яреськів – з-під Диканьки, роду козацького, але доказующого дворянство», писав Зеров [3, с. 1044]). Доводилося рахуватися також зі «стилем» чоловіка-чиновника, для якого російська мова була безальтернативним вибором. З другого ж боку, давали про себе знати родинна традиція Яреськів, відчуття своєї неросійськості, «переповненість» мовою народних пісень, безпосередня причетність до зіньківської народно-культурної звичаєвості. Усе це виявлялося не тільки в мовній солідарності «зі служницею-українкою» та братами, а й у намаганні (навіть попри опір чоловіка) зробити все для того, щоб власні діти не цуралися рідної мови.

Отож, у Зінькові вже наприкінці XIX ст. існувало мікросередовище, сприятливе для пробудження українського «Я» Миколи Зерова. У дитинстві він, судячи з усього, розмовляв по-російськи,

проте й українська мова була для нього органічною частиною повсякдення і культурного середовища.

Заради справедливості слід сказати, що батько Миколи Зерова – Костянтин Іраклійович – в інтелектуальній біографії свого старшого сина також відіграв неабияку роль. «Учитель, потім – завідуючий міською школою, нарешті – з 1905 р. – інспектор народних шкіл» [3, с. 1044], він був людиною «из крестьянского звания» (нар. 19 вересня 1860 р. у Зінькові). Предки К. І. Зерова жили на півночі колишньої Гетьманщини, в тій її частині, яка пізніше відійшла до Російської Федерації (Брянщина). Проте «крестьянское звание» Іраклія Зерова не було аж таким «посполитим»: він служив управителем у поміщицькому маєтку. А це означає, що його родина була досить забезпеченою. Усі шестеро дітей Іраклія Платоновича здобули освіту.

Костянтин Іраклійович Зеров, скажімо, 1881 року закінчив Глухівський учительський інститут. Викладав історію та географію у Зіньківській жіночій прогімназії, згодом працював інспектором. Максим Рильський, який знав його, згадував, що Зеров-старший був людиною «талановитою і своєрідною»: «Розповідали, що Зеров-батько, їздячи від школи до школи на велосипеді (не забувши прихопити й вудки чи рушницю), одвідував лекції молодих учителів і часом сам давав зразкові “уроки”. Ці одвідини завжди сприймалися як свято. Можливо, що саме від батька успадкував Микола неабиякий педагогічний хист» [4, с. 6].

Вельми колоритний портрет! Інспектор, який їздить на велосипеді від школи до школи з вудками й рушницею, а принагідно дає показові уроки молодим учителям, – це, звісно, картинка не зовсім звичайна. Дослужився Костянтин Іраклійович до колезького радника, був нагороджений двома орденами Станіслава й двома – Анни.

Рання любов до античних мов і літератур у Миколи Зерова – від батька. Цікавився Костянтин Іраклійович й астрономією та географією. Марина Дмитрівна Зерова, викладаючи історію роду Зерових, не без захоплення і гордості за діда писала про його «безкомпромісну чесність». Навіть цілком безневинні презенти тих, кому

Костянтин Іраклійович допомагав, викликали в нього категоричний спротив: як можна одержувати якісь подарунки, якщо ти просто виконуєш те, що тобі належить, що підказує тобі совість?!

І ще кілька важливих деталей із родинної скарбнички: виявляється, інспектору Зерову не чужими були й літературні заняття. Свої спостереження про світ природи, що розкривалася йому в багатокілометрових мандрівках лісами й полями в супроводі мисливського собаки, він викладав у «Рассказах для детей». Записував їх у шкільних зошитах, а згодом читав ті оповідання дітям та онукам. «Костянтин Іраклійович був швидким, рухливим, нетерплячим, – згадувала Марина Дмитрівна. – Любив музику у виконанні духових інструментів, прекрасно танцював, відвідуючи концерти, що супроводжувалися танцями, на свята в міській управі» [1, с. 15].

Родина Костянтина Зерова була численною. Марія Яківна народила одинадцятеро дітей! Четверо померли у малому віці, що ж до інших, то ось їхні імена й роки життя: Микола (1890–1937), Дмитро (1895–1971), Костянтин (1899–1979), Михайло (1901–1963), Олена (1903–1939), Георгій (1908–1956), Валерія (1912–1982). Імена Миколи (поета-неокласика, перекладача, літературознавця), Дмитра (академіка, у 1946–1963 рр. – директора Інституту ботаніки Академії наук України) і Михайла (поета й перекладача; літературний псевдонім – Михайло Орест) потрапили до українських енциклопедій. Дмитро Костьович у лихі часи «брежнєвщини» допомагав молодим українським дисидентам. Михайло Орест брав активну участь у культурному житті української діаспори... Коріння роду, отож, виявилося напрочуд міцним.

Референтні групи

«Під батьковою ферулою, досить суворою» [3, с. 1044], Микола почав здобувати освіту. Спочатку у Зінькові (1898–1900 рр.), у двокласній міській школі, потім (1900–1903 рр.) – в Охтирській гімназії. А 23 жовтня 1903 р. його зарахували до складу учнів Київської 1-ї гімназії.

Переглядаючи списки учнів гімназії тих років, коли там навчався Зеров, раз у раз натрапляєш на відомі імена. Сергій Пилипенко, Олександр Шульгин, Олексій Гольденвейзер, Освальд Бургардт, Михайло Булгаков… Пилипенко на початку 1920-х очолюватиме літературну організацію «Плуг» – і Микола Зеров завзято полемізуватиме як із ним самим, так і з «плужанством» загалом. Однокласники Шульгин і Гольденвейзер підуть у політику, яка розведе їх по різні боки «барикад». Бургардт стане одним із київських «неокласиків». Що ж до Булгакова, то він хоч і не «засвітився» у біографії Зерова, проте сам факт, що обидва вони ходили одними й тими ж гімназійними коридорами, вартий згадки (Михайло Булгаков навчався на один клас «позаду» Миколи Зерова). Та й, напевно ж, «неокласики» якось реагували в 1929 р. на гостру дискусію в українських літературних колах, спричинену виставою за п'єсою М. Булгакова «Дні Турбіних»...

У класі Миколи Зерова навчалося 44 (!) учні. Бурхливі події 1917–1920 рр. розкидають їх; у кожного буде свій життєвий вибір. Вибір Зерова ми знаємо: він стане людиною української культури. І в цьому була своя логіка.

Щоб краще збагнути її, можна зіставити спогади Олександра Шульгина і Петра Горецького, які добре знали Зерова-гімназиста і могли авторитетно свідчити про його духовну еволюцію.

Лейтмотивом спогадів О. Шульгина є здивування: подальша історія Зерова – професора, поета, блискучого перекладача, – виявилася для нього несподіванкою. І це означає, що Зеров-гімназист був «річчю в собі», що його внутрішнє життя нагадувало течію річки, непомітну для ока інших. Шульгин зауважив парадоксальність вдачі Миколи Зерова: *найвеселіший* серед ровесників, він був водночас «дуже самотнім, замкненим у собі і не мав у ті роки ближчих друзів» [1, с. 37] (далі спогади О. Шульгина цитуються за цим виданням без зазначення сторінок. – *В. П.*). Маючи неабиякі здібності й ерудицію, він «ніколи не був першим». «Він розвивався поволі і, поза <...> феноменальною пам'яттю, ніяк не був "вундеркіндом"», – писав О. Шульгин.

Тривав спонтанний, підготовчий процес накопичення потенціалу: душа Миколи інтенсивно трудилася, проте «надмір начитаности», «завелика як на його вік ерудиція заважали йому внести лад у матеріал», вважав Шульгин.

Цікаво, що в автобіографічному листі 1924 р. М. Зеров називав О. Шульгина серед тих, хто вплинув на його національну свідомість, – а сам Шульгин зауважував, що «до українства в ті часи Зеров ще не признавався, мабуть, і не знав нічого про нього (а якщо і знав, то хіба що від мене). З огляду на його прізвище, а, може, і на його білявість, я думав, що його родина російського походження, і тільки від М. Ореста (брата М. Зерова. – *В. П.*) я довідався, що батько М. Зерова – корінний чернігівець (прадід Миколи походив з Ніжинського повіту), а мати – корінна полтавка. Українське питання серед нас, гімназистів, все ж виникало і з боку Зерова не викликало жодних заперечень. Ми виробили низку різних вимог, і серед них була одна: щоб у нашій гімназії введено було українську мову й історію. Коли я перед усією клясою прочитав ці пункти вчителеві німецької мови, Юліянові Яворському, відомому вченому москвофілові з Підкарпаття, він засміявся: "Академії не знають, чи є така мова, а ви хочете, щоб її викладали?" Він помилявся: саме тоді Російська академія наук офіційно визнала українську мову як таку. Ми проголосили Яворському бойкот і, як нас не переконували, відмовились ходити на його лекції...»

Зеров під час бурхливих подій 1905–1907 рр. якоїсь активності не виявляв; Шульгину і його друзям він навіть видавався «байдужою до громадських справ людиною». І це при тому, що клас Зерова-Шульгина вважався *найреволюційнішим*! У гімназії, як і в університеті, відбувалося «бродіння»; серед учнів намітилися течії, що відбивали умонастрої тодішнього Києва («чорносотенці» – помірковані – демократи). «Зеров стояв ближче до демократичної групи, хоч великого впливу в ній не мав», – згадував О. Шульгин.

Зеров не був лідером – лідером був Шульгин. Саме йому, Олександру Шульгину, випадало захищати перед директором Безсмертним та інспектором Чир'євим учнів, «революційність» яких

виявлялася «здебільшого в різних дитячих штуках, веселих жартах і “капостях” супроти наших учителів».

Микола Зеров у тій веремії нічим особливим не запримітився. Він узагалі нагадував айсберг: щось там, на глибинах, угадувалося, проте інші бачили лише верхівку. Прощаючись у 1908 р. (рік випуску) з О. Шульгиним, М. Зеров подарував йому на спомин свою фотографію із характерним жартівливим написом: «Борцу и оратору от абсолютной беспринципности». У спогадах Шульгин прокоментував жарт приятеля так: «В цих гірких словах – які мене тоді вразили – я відчув у ньому тугу за цими “принципами”, бажання знайти свій шлях»…

Але Олександр Шульгин не знав того, що знав один із найближчих друзів Зерова Петро Горецький, майбутній мовознавець. Горецький – земляк Миколи; його рідне село Мутине розташоване неподалік від Кролевця, де 1905 року поселилася родина Зерових. Якось під час вакацій київський гімназист Микола Зеров познайомився у Кролевці із глухівським гімназистом Петром Горецьким: той приїхав сюди зі старшим братом на Різдвяні свята до сестри [2, с. 15]. Знайомство відбулося на вечірці в родині Грищенків, – і ця деталь варта того, щоб не бути пропущеною: у життєписі Зерова з’являється ім’я Олекси Грищенка, уродженця Кролевця, який пізніше стане відомим українським художником. (Грищенко теж дивуватиметься: «Аж через багато-багато років я із здивуванням довідався, вже на чужині, за тисячі кілометрів від нашого Кролевця, що М. З. став одним із перших авторитетів в українській літературі, як поет, літературознавець та блискучий перекладач Вергілієвої “Енеїди”» [5, с. 245].

Петро Горецький свідчить у спогадах, що вони з Миколою Зеровим листувалися, причому «спочатку російською мовою, а потім українською, з мого почину, бо тоді я передплачував українські періодичні видання (газету “Громадська думка” і журнал “Нова громада”) і писав українською мовою» [2, с. 15]. Перехід на рідну українську в листуванні з приятелем – то вже була неабияка подія! Побіжна згадка про газету «Громадська думка», що виходила протягом кількох місяців 1906 року, – ще один важливий

хронологічний орієнтир в інтелектуальній біографії Зерова: він чітко вказує на час, коли кристалізувалися його світоглядні цінності, культурні запити, принципи мовної поведінки.

Очевидно, та референтна група, яка мала значення для пробудження українськості Миколи Зерова, була *поза* гімназією, а кролевецький приятель Петро Горецький був йому психологічно ближчим, ніж київський «революціонер» Олександр Шульгин.

Утім, якщо мати на увазі ту «революційність», про яку згадував О. Шульгин («веселі жарти і “капості” проти учителів»), то Микола Зеров, виявляється, також завдав клопотів адміністрації гімназії! І то була зовсім не «політика», а літературні витівки.

Річ у тім, що Зеров-гімназист любив писати жартівливі послання до друзів-ровесників, нерідко стилізовані під класичні форми. У них панувала словесна гра, – як, наприклад, у «Скандалиаде», що мала характерний епіграф із М. Лермонтова: «Коль насолить захочется друзьям, / Пустите в них поэмой или драмой». «Песнь первая и единственная» цього «опыта эпического творчества» починалася в ритмах гекзаметра: «Я воспеваю скандал, наделавший толков немало…» [6]. Поетичні «бешкети» стосувалися друзів, проте невдовзі з’явилися й інші адресати. Згодом Зеров писав про себе: «Медалі не отримав за крамолу – видавання у 8 кл. гумористичного журналу, опозиційного до гімназичної адміністрації вкупі з Воскресенським (нині проф. зоології в КІНО), Гольденвейзером (за кордоном) та І. П. Кожичем (людиною надзвичайно талановитою, пізніше актором Московського художнього театру» [3, с. 1044].

Що то був за гумористичний журнал і в чому полягала його опозиційність? В О. Шульгина згадок про цей «самвидав» немає, та й М. Зеров свій спогад про «крамолу» 1907–1908 рр. деталізувати не став. Проте журнал запам’ятався його братові Дмитру. Називався він «Скучающий осмоклассник»: жартуючи, автори дотепно обіграли слово «осмогласник» («так звався збірник богослужбових співів, що їх під час церковної відправи виконувано на “восемь гласов”» [1, с. 186]). На сторінках «Скучающего осмоклассника» вміщувалися «сатиричні вірші проти гімназичних учителів» [1, с. 186]. Уявити дух журналу нескладно: він був

сповнений тієї ж таки гри, кепкування, словесної забави, що їх відчує кожен, хто читатиме не лише гімназійні поезії Зерова, а й чимало його пізніших віршів та сонетів…

Українські гуртки

У спогадах про Георгія Нарбута Микола Зеров писав, що, «починаючи з останніх класів гімназії», він «бував і обертався» «серед різних гуртків українських» [3, с. 565]. Можливо, мався на увазі не Київ, а Кролевець, куди Микола Зеров приїздив під час вакацій. Там на нього чекав Горецький, завдяки якому зав'язувалося приятелювання і з сусідами-глухівчанами (у хроніці молодих літ Зерова досить рано з'являються, зокрема, імена Федора Ернста, майбутнього мистецтвознавця, і Віктора Романовського, пізніше – історика). Там-таки, у Кролевці, можна було зайти до земської бібліотеки, де був «гарно підібраний український відділ» [3, с. 122]. Господарем бібліотеки був Микола Григорович Халецький, «людина небуденна» і «свідомий українець». Так писав про нього М. Зеров у 1912 р., коли 24-річного Халецького не стало. «В земській бібліотеці, де значну частину абонентів складає учительство, його значення було величезне, – згадував Зеров. – Не одному він вперше дав до рук українську книжку, і, я певен, не один вчитель довідався од нього, що існує на світі питання про українську мову в школі. Я не знаю, звідки бралися в нього всі його знання, але мені відомо, що в двадцять літ він був мало не найосвіченішою людиною на всю нашу земську управу, незважаючи на те, що мав лише атестат городської школи. В нього був незвичайний інтерес до друкованого слова. Він добре знав нову руську літературу, а щодо українського письменства, то тут він цікавився кожним найдрібнішим навіть явищем. Бібліотекарем він був природженим. Одержуючи невелику платню, він зібрав в себе дома гарну і доволі велику бібліотеку, не можна сказати, щоб це були дешеві, популярні книжки, видання останніх літ, – там були повні збірники творів наших класиків і такі бібліографічні раритети, як

Кулішева "Україна", вид. 1843 р., альманах "Сніп", виданий Корсуном в 1841 р., книжки "Основи" і обидва томи Кулішевих "Записок о Южной Руси"».

Халецький, безумовно, належав до типу людей-просвітителів, одержимих ідеєю книги, слова, знання. На вчительських курсах у Києві йому й прізвисько дали відповідне: Кафедра. Тільки ж стати «народним учителем», як мріялося, Миколі Халецькому не судилося.

Але ж він таки залишив слід у житті гімназиста (чи, може, вже й студента) Миколи Зерова, додавши йому – майбутньому редактору журналу «Книгар»! – свого духовного вогню, розворушуючи, підживлюючи в землякові інтерес до українського друкованого слова, зокрема й до стародруків.

Ці мимовільні згадки М. Зерова про М. Халецького проливають світло і на питання про його, Зерова, ранню лектуру. Немає сумнівів, що він уже в гімназійні часи серйозно цікавився українською літературою. Звісна річ, її не було й не могло бути в навчальних програмах, проте українське літературне життя все ж не було для нього таємницею за сімома замками. Зеров захоплювався поезією Олександра Олеся, читав збірку Максима Рильського «На білих островах» (1910), шукав кожен новий номер журналу «Українська хата», – і це лишень ті факти, які засвідчені в мемуаристиці...

Кролевецькі вакації, отож, істотно стимулювали українськість Миколи Зерова.

«Закінчивши в 1908 році гімназію, обидва ми, я і Микола, можливо, змовившись листовно, а може, й особисто (бо протягом канікул 1908 р. ми іноді зустрічалися в Кролевці), вступили на філологічний факультет Київського університету, – згадував П. Горецький. – Восени 1908 р. ми поїхали разом на навчання в Київ і оселилися вдвох в одній кімнаті» [2, с. 16–17]. Наступного року до Миколи і Петра приєднався ще один випускник Глухівської гімназії – Віктор Романовський. Так утворилася «трійця» друзів, «увічнена», між іншим, в одному з ранніх віршів Зерова («Трьом мандрівникам»).

«Ми, члени “трійці”, як і члени київської університетської громади, уживали української мови на знак протесту проти пригнічення... царизмом української культури та мови, – свідчив П. Горецький. – Крім того, уже на перших курсах університетського навчання ми виробили такі погляди: немає безнаціональних народів; кожний народ у своєму поступі ставить собі прогресивні інтернаціональні завдання, але здійснює ці завдання в національних формах... Найважливішою ознакою нації є мова – засіб найширшого культурного розвитку.

Тому ми, наш невеличкий гурток (“трійця”) і багато членів київської університетської громади, старалися підтримувати українську мову і сприяти її розвиткові та вдосконаленню як в усній, так і в писемній формі» [2, с. 18].

Саме тоді, коли Зеров і Горецький стали студентами, в Києві, на вулиці Володимирській, 42 відкрився Український клуб «Родина». М. Зеров і його друзі стали відвідувати вечори, що їх влаштовувала «Родина». Тут Зеров «перетнувся» із тим українським (і україномовним) Києвом, у якому міцними були традиції «Старої громади». Саме тут, у «Родині», перед ним відкрилося середовище таких діячів української культури, як Микола Лисенко, Михайло Старицький, Олена Пчілка, Олександр Кониський. Очевидно, тоді ж відбулося знайомство і з Сергієм Єфремовим.

Вечори в Українському клубі відвідував і Максим Рильський, який того ж таки 1908 року вступив до гімназії Володимира Науменка*:* «З часу відкриття клубу я, гімназистик, раз у раз «нелегально», знявши з кашкета герб, ходив на щотижневі клубні вечірки-концерти. То бували не тільки «просвітянські» «музично-вокальні вечори» з неодмінним «Ой казала мені мати...», а часто й серйозні концерти камерної музики, з найдіяльнішою в них участю Лисенка таки. Мали вони безперечне виховальне для нашого суспільства значення. Тут виконувались і речі таких класиків, як Гайдн, Моцарт і Бетховен (інколи вперше в Києві), і твори новіших композиторів» [7, с. 276].

Зеров і Рильський могли зустрітися і познайомитися вже там, на Володимирській, 42. Утім, станеться це все ж трохи згодом...

Атмосфера в Києві наприкінці 1900-х років, референтні групи ровесників, друзів-однодумців, безперечно, сприяли розвиткові громадянського «Я» Миколи Зерова, його національному самовизначенню. Про це писав Олександр Шульгин: «Приїжджаючи на вакації до батьків, я майже завжди сходився з Зеровим. При перших же зустрічах я відразу відчув, що в університеті Зеров знайшов справжніх учителів. Він дуже серйозно працював над клясичною філософією і літературою, які його глибоко захопили. Пам’ятаю, як щиро я його з цим поздоровляв. А в один з дальших приїздів я довідався від мого покійного брата Володимира – який був тоді одним з тих студентів, коло яких гуртувалася українська молодь, – що на зборах у нього в хаті бувають брати Зерови (Микола і Дмитро. – *В. П.*). *Я* побачився з Миколою і вже тоді ясно помітив, що “принципи” свої він таки знайшов, що він став глибоко свідомим українцем…»

Від самого початку навчання в університеті Микола Зеров входив до Української студентської громади, яка існувала нелегально. 1910 року за дорученням «українського студентства» університету та Вищих жіночих курсів 20-річний Зеров промовляв над домовиною Бориса Грінченка. Виступ студента «М. Зернова» (помилка: правильно – М. Зерова) Сергій Єфремов включив до збірника «Над могилою Б. Грінченка. Автобіографія, похорон, спомини, статті» (К., 1910), – тож, як бачимо, нагода для дебюту в друкованому виданні виявилася для Зерова сумною.

1910-м роком датується і перший відомий нам твір Миколи Зерова українською мовою: то був його переклад оди Горація «До Левконої». Утім, не виключено, що до рідної мови Зеров-поет звертався і раніше.

Журнал «Світло»

У 1911–1912 рр. почали з’являтися перші бібліографічні й літературно-критичні публікації М. Зерова. Він – автор журналу «Світло», уважний читач українських періодичних видань.

Редактор часопису «Українська хата» Павло Богацький запам'ятав студента Зерова, який, «як Никодим, таємниче приходив кожний раз по чергову книжку» [8]. Стрімкий процес «відродження нації» захопив Миколу Зерова в полон, проте, на відміну від багатьох ровесників, його приваблювала не стихія громадсько-політичної активності, а, кажучи словом Пантелеймона Куліша, «культурництво». Немає сумніву, що в цей час він уже почувався безпосереднім учасником «культурного руху», вочевидь позиціонуючи себе передусім як книжника, літератора-бібліолога.

Ранні публікації Зерова – це зазвичай короткі презентації українських книжкових новинок. На вибір матеріалу для відгуків і рецензій суттєво впливав педагогічний профіль журналу «Світло», для якого він найчастіше писав.

Про освітянський місячник «Світло» варто сказати докладніше, адже це важливо для розуміння того, в якій атмосфері і в якому середовищі формувався Зеров як український літератор і книжник. Журнал почав виходити у Києві з вересня 1910 р. – і протримався протягом чотирьох років, аж до початку Першої світової війни. Виходив він під «дахом» видавництва «Український учитель», яке працювало на потреби української («народної») школи. Продукція видавництва – книжечки, адресовані передусім дітям із народних шкіл, різноманітні видання популярного характеру. Видавалися і художні твори для малих читачів в українських перекладах (Г. Андерсена, братів Ґрімм, А. Доде та ін.), а також оригінальні твори українських письменників (М. Коцюбинського, Л. Глібова, Б. Грінченка, С. Черкасенка та ін.).

Редактором-видавцем «Світла» була Марія Старицька. А редагував журнал Григорій Шерстюк, автор «Української граматики для школи». За словами Сергія Єфремова, «це була надзвичайно цільна, гармонійна людина, людина живого діла, робітник того типу, якого найпоказовішим заступником у нас був незабутній Борис Грінченко» [9, с. 4]. «Українство було його життям», – додавав Єфремов.

Які наміри декларувала редакція, задумуючи періодичне педагогічне видання?

Журнал призначався для сім'ї та школи. Редакція обіцяла друкувати на його сторінках статті, у яких би висвітлювалися питання теорії виховання і народної освіти; практичні аспекти виховання в сім'ї та школі; значення художнього розвитку; стан народної освіти, школи, народного учительства; діяльність просвітніх, педагогічних і наукових товариств. Передбачалося вміщувати також огляди педагогічних журналів, твори красного письменства, бібліографічну інформацію. Саме таку політику і здійснював журнал «Світло».

У рубриці «Критика і бібліографія» друкував свої перші статті та рецензії і Микола Зеров. Виходили вони під псевдонімами (їх у нього було кілька: Z, NZ, MZ**)**.

У 1911–1913 рр. саме Зеров найчастіше й представляв у «Світлі» книжкові новинки. У його полі зору – «українська дитяча книжка», попит на яку «останніми часами помітно зростає» (констатація 1912 року), популярні видання з історії України і навіть оповідання про «лихі пошесті та як боротися з ними»! У 1911–1912 рр. М. Зеров представив читачам журналу «Світло» казки В. Гауфа в перекладах О. Олеся, казку про Івасика-Телесика в переробці М. Кропивницького, «Історію України-Русі» М. Аркаса та «Иллюстрированную историю Украины» М. Грушевського, розповідь Б. Грінченка про І. Котляревського, «дуже цікаву книжку» С. Подолянина «Українець за кордоном і мандрівка в минуле», оповідання А. Тесленка та ін.

Презентації книжкових новинок студентом М. Зеровим – досить прискіпливі стосовно авторів і видавців. Він полемізує навіть із таким досвідченим публіцистом, як Сергій Єфремов: підтримуючи принципові думки, висловлені ним у брошурі «Новий документ до старих позвів», молодий автор журналу «Світло» разом з тим не погоджується із деякими аргументами С. Єфремова в його суперечці з великодержавником П. Струве. Ішлося про колізію «місто – село» у контексті української перспективи: «Як, певно, пам'ятають читачі, Струве, закликаючи до енергійної боротьби з українським "партикуляризмом", висловив думку, що економічний розвій країни і тісно з ним сполучений зріст впливу

городської культури ведуть українські народні маси до повної денаціоналізації. Звичайно, Струве прибільшив значення міста; але Єфремов, відповідаючи йому, перегнув, як то кажуть, палицю в протилежний бік і виступив з рисковитою теорією культурної залежності міста від села. Він каже: нехай міста денаціоналізуються, у нас зостається ще національно дуже і здорове село – з цього села будемо дожидатись національного порятунку. Цей погляд на село як на таку скарбницю народного духу, що й вичерпати її не можна, це звертання до народу і народного національного духу здаються нам за наших часів певним анахронізмом. Де в наші часи автор знайшов підстави такої непохитної віри в село?» [10, с. 90–91].

М. Зеров не розгортає свою альтернативу єфремовському погляду на джерела «національного порятунку», проте цілком очевидно, що перспективи українського національно-культурного відродження вже тоді, в 1912 р., він пов'язував із виходом за рамки «рустикальності», з модернізацією національної культури, в т. ч. за рахунок прирощення її урбаністичного сегменту. Вельми характерний момент в інтелектуальній біографії «тугого бібліофага» М. Зерова!

У 1913 р. жанровий спектр публікацій М. Зерова розширюється. Бібліолог стає літературним критиком. З-поміж його літературно-критичних студій 1913 року найбільш ґрунтовними були стаття «Пам'яті М. Коцюбинського» [11, с. 4–9] та рецензія на монографію С. Єфремова «Співець боротьби і контрастів» [12, с. 72–74]. Упадає в око їх виразно полемічний характер: 23-річний критик Микола Зеров уже визначився з естетичними пріоритетами і готовий обстоювати їх.

У першому випадку він заперечує М. Могилянському, який стверджував, що «Коцюбинський цілком виріс з старої української прози, зберігши недоторканими найкращі її сторони». Зовсім ні, каже Зеров, «голосом Нечуя-Левицького» Коцюбинський говорив хіба що в перших своїх оповіданнях. Насправді ж він «рано увільнився од всіх смертних гріхів української прози»; «в його новелах не знайдете ні традиційних типів нашої старої белетристики (мошеникуватих писарів, глитаїв, волосних старшин),

ні сентиментального бідкання над селянським горем, ні того, що зветься страшним словом – етнографізму».

М. Коцюбинський – урбаніст; його цікавить внутрішній світ інтелігента; він суттєво розширив «географічні обрії української літератури», змальовуючи життя молдаван, татар, італійців, природу Криму, Бессарабії, Капрі. «Піонером нової літературної школи» Коцюбинський виявився і в «методах художнього розуміння дійсності»: «психологічний інтерес [у нього] виступає наперед, витісняючи етнографічний». Його мало цікавить гостра фабула. Найкраще в нього виходять «картини спокійні», а не драматичні, оскільки «сильні страсті, драматичні моменти ніколи не були його сферою» (із цією тезою М. Зерова можна сперечатися: «сильні страсті» також цікавили автора «Тіней забутих предків», проте він свідомо уникав *мелодраматичних* форм, у яких би вони поставали). Сильні сторони прозаїка – лаконізм, «співуча лірична фраза», музикальність слова, блискуча стилістика.

На відміну від М. Могилянського, М. Зеров вважав, що для Коцюбинського вирішальною була «чужа школа», і кілька легких компаративних штрихів він устиг запропонувати читачам своєї статті («"На крилах пісні" нагадує нам Тургенєва, "Поєдинок", безперечно, одбиває вплив Мопассана, а в двох-трьох картинах "Лялечки" можна відчути сліди читання так званих "ліберальних" оповідань Чехова, як "Степь" або "Мужики"» [11, с. 5–6]).

Коцюбинський у Зерова **інший,** ніж у Могилянського: новатор, а не традиціоналіст; психолог, а не етнограф; модерніст, а не реаліст старої української школи.

І**ншим** (ніж у Сергія Єфремова) постає в інтерпретації Миколи Зерова й Іван Франко. Так, він «поет боротьби», проте Єфремов не «захотів» почути у Франковій лірициі другу ноту: «серце Франка широко одкрите жалощам і сумнівам, що коріняться в суб'єктивній оцінці своїх власних сил. Сумнів у собі, сором за себе – це другий мотив, друга (мінорна) нота, що поруч з першою і в такій самій мірі, як перша, проходить через усі поетичні твори Франка. <...> От оця боротьба з собою, недовір'я до себе, щемлячий біль серця, – настрої, що дали психологічну основу для таких

поем, як “Поєдинок”, “Похорон”, і єсть те нове, що вніс Франко в скарбницю світової лірики і що робить його великим поетом» [12, с. 73–74]. «Нам здається, – резюмує Зеров, – що в інтересах повноти характеристики д. Єфремов повинен був би змалювати Франка не тільки поетом боротьби і контрастів, але і співцем зневіри й сорому. В даному разі можна провести повну паралель між Франком і його Мойсеєм. Франко не завше кликав до боротьби, до змагання за свої ідеали; часами знав він хвилини, коли до нього, як до його героя, приступав Азазель, “темний демон одчаю”» [12, с. 74].

Такі акценти суттєво доповнювали уявлення про складну творчу особистість І. Франка. Вони свідчили, що вже в 1913 р. Микола Зеров дистанціювався від народницького (позитивістського) «стандарту». Перспективи української літератури він бачив у її модернізації, мистецькій досконалості й красі, стильовій різноманітності...

Наприкінці навчання в університеті Зеров цілком добре орієнтувався у завданнях політичного українства. У його статтях і рецензіях раз у раз з’являлася проблематика, що стосувалася культурного буття нації, яка перебуває в загроженому колоніальному стані. М. Зерова дещо шокував радикалізм Дмитра Донцова, спрямований проти «модерного москвофільства», – проте, з другого боку, він і сам докоряв авторам та укладачам збірника «Український студент» за «повне невміння пізнати політичну природу українства», а «нашій офіційній і патентованій науці, репрезентованій хоча б Київським університетом», – за те, що «вивчення свого, рідного займає в ньому далеко не те місце, яке повинно б займати». «Університетська наука стає <...> лише джерелом і знаряддям денаціоналізації, – робив висновок М. Зеров. – Представники її, свідомо чи несвідомо, направляють досліди молодих робітників на хибну путь, прищеплюючи їм зацікавлення чужим, одривають їх думання од грунту, на якім воно зростало» [13, с. 53]. Асиміляція, витрачання сил української молоді на «общерусизм», засилля примітиву в літературі, «культурний» провінціалізм – це, поза сумнівом, чинники болю і прикрощів для

Миколи Зерова. Тому таким прискіпливим та іронічним він бував у своїх оцінках поетичних чи прозових збірок письменників-«неофітів» (на зразок «Prelude» Михайля Семенка або книжки оповідань Леоніда Пахаревського).

Ще з гімназійних часів Микола Зеров не переставав віршувати, призначаючи свої поетичні рядки друзям. Вірші Зерова – життєрадісні й бешкетні, адже й писалися вони для вузького кола приятелів. У циклі «Peri tu Thukididu. Повість о Горі-злосчастії» (1912) він дотепно припасував високий класичний стиль до потреб спудейського повсякдення. «Скорбні елегії» мали відтворити муки «нещасних юнаків», які готуються до іспиту з грецької філології у професора Вітольда Клінгера. Те, що цикл складається із восьми віршів, – не випадковість, адже саме стільки книг давньогрецького історика Фукідіда має подужати кожен із «страждальців». Іронізуючи, Зеров демонструє дивовижну мішанину стилів: поважне послання до «друга-професора» сусідує із прокльонами вбік Фукідіда («Фукідід не еллін – варвар, / Не історик, а собака»); раз у раз виринають ремінісценції – то з давньоруських текстів, то з Семена Надсона, то з «Енеїди» Івана Котляревського, то з козацької думи, то з Володимира Самійленка, – і весь цей «карнавал» починає нагадувати якщо не вірші середньовічних вагантів, то бурлеск, покликаний «низьке» подати в оболонці «високого».

Та ж мета – і у вірші «Все відняли в нас заліки й іспити» (1912) та «оді» «Трьом мандрівникам» (1912). Перший із цих поетичних творів Зерова містить, знову ж таки, нарікання на страхіття студентської сесії, якій контрастують весна за вікном і всі спокуси, з нею пов’язані. Ліс, сонце, «шум дібров», навіть «жаб’ячі співи над калюжами», – усе це залишається недосяжною мрією для спудея року 1912-го, змушеного, зітхаючи, гризти «корінь науки міцний». Вірш написано у формі послання другові (Олексію Гольденвейзеру) і розрахований на те, що адресат цілком розуміє стильовий «код» адресованої йому «сповіді». Так спілкуються близькі приятелі, яким добре відомий контекст, а отже – й можливі підтексти та натяки. Голос того, хто «сповідається», сповнений самоіронії, яка робить усі ці нарікання нещасного «спудея»

жартівливою грою, таким собі хитруватим бешкетом. Щось бешкетно-ігрове є і в експериментуванні автора з римами: дуже узвичаєні, простенькі («*дні*» – «*весні*», «*співа*» – «*слова*», «*знов*» – «*дібров*») сусідують у нього з цілком екстравагантними: «*іспити*» – «*у ліс піти*», «*калюжами*» – «*друже мій*», «*дома ми*» – «*томами*»). Бавиться він і тоді, коли поруч із народнопісенним «*гей*» на початку рядка виявляється латина («*alma mater*»); коли поетичні пишноти на зразок «*чарів весни*», «*блакитних очей*» і «*місячних ночей*» насправді лукаво стилізують відомі зразки «запашної», перечуленої української лірики початку 1900-х. А заколисливий ритм, що його забезпечує дактиль, раптом викликає асоціацію з тужливим віршем Павла Грабовського про згорьовану швачку (у Грабовського: «*Рученьки терпнуть, злипаються віченьки*»; у М. Зерова: «*Все відняли у нас заліки й іспити*»)... Так, це та сама сповнена вигадливих інтертекстуальних «ходів» віршована гра, до якої через багато років, на межі 1980–1990-х, вдаватимуться молоді поети із групи «Бу-Ба-Бу». Як бачимо, у стихії бурлеску, балагану й буфонади Зеров почувався, як риба у воді…

Поки що він пише вірші «для домашнього вжитку» – то українською, то російською. Вибір мови визначається чинником адресата. Виключно українською мовою Зеров писатиме свої поезії тільки після 1922 року. Проте не в мові лишень річ: ще задовго до подій 1917–1920 рр. Микола Зеров цілком сформувався як український літератор, зосереджений винятково на питаннях національної культури, передусім – красного письменства. Усе було важливим у його інтелектуальній біографії, проте переломними виявилися роки навчання в університеті, коли остаточно визначилися ціннісні орієнтації майбутнього лідера київських «неокласиків».

* * *

У 1913–1914 рр. під керівництвом приват-доцента Василя Данилевича Микола Зеров написав і захистив дипломну роботу, присвячену «Исторіи презільной брані» Григорія Грабянки. А після завершення навчання в університеті поїхав до містечка

Златопіль на півдні Київської губернії викладати в гімназії латинську мову й історію. Златопіль «відібрав» у Зерова цілих три роки. І тільки восени 1917-го він повернеться в Київ, щоб невдовзі стати однією з центральних постатей в інтелектуальному й культурному житті України.

. . . . . .

1. Родинне вогнище Зерових / упоряд. М. Д. Зерова. – К. : Гелікон, 2004. – 427 с. – (Українська модерна література).
2. Зеров М. Вибране / Микола Зеров. – К. : Український письменник, 2011. – 712 с. – (Серія «Ad fontes»).
3. Зеров М. Українське письменство / Микола Зеров. – К. : Основи, 2003. – 1302 с.
4. Зеров М. Твори : у 2 т. / Микола Зеров. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 1. – 842 с.
5. Грищенко О. Україна моїх блакитних днів / О. Грищенко. – Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1958. – 255 с.
6. ЦДАМЛМ України. – Ф. 28.
7. Рильський М. Лисенко. Клаптики споминів / М. Рильський // Зібрання творів : у 20 т. / М. Рильський. – Т. 15. – К. : Наукова думка, 1986. – 544 с.
8. Богацький П. Українська хата 1909–1914 / П. Богацький, М. Шаповал, А. Животко. – Нью-Йорк : [б. в.], 1955. – 50 с.
9. Єфремов С. Душа «Світла». Пам'яті товариша-друга / С. Єфремов // Світло. – 1911. – Кн. 3. – С. 3–6.
10. [Рец. на кн.:]: Сергій Єфремов. Новий документ до старих позвів. Видавництво «Вік». Серія «Наші справи». № 17. Стор. 70 / M. Z. // Світло. – 1911. – Кн. 3. – С. 91–92.
11. M. Z. Пам'яті М. Коцюбинського // Світло. – 1913. – Кн. 8. – С. 4–9.
12. [Рец. на кн.:] Сергій Єфремов. Співець боротьби і контрастів. Спроба літературної біографії і характеристики Франка. Видавництво «Вік», 1913. Стор. 208 / M. Z. // Світло. – 1913. – Кн. 3. – С. 72–74.
13. [Рец. на:] Український студент. Збірник 1. СПб., 1913. Стор. 59 / M. Z. // Світло. – 1913. – Кн. 8. – С. 63–66.